

حج

از سقوط حکومت ایلخانان تا پایان حکومت تیموریان

تألیف: مهناز موسوی مقدم تربتی

به کوشش: سید محمود سامانی

فهرست

۹.....	دیباچه
۱۱.....	مقدمه
۱۳.....	کلیات پژوهش
۱۳.....	۱. اهمیت و ضرورت پژوهش
۱۳.....	۲. پرسش‌های پژوهش
۱۴.....	۳. فرضیه‌های پژوهش
۱۵.....	۴. روش تحقیق
۱۵.....	۵. پیشینه پژوهش
۱۶.....	۶. ساختار پژوهش
۱۷.....	۷. منابع پژوهش

فصل اول: نگاهی به گذشته

۲۷.....	پیشینه و اهمیت حج
۳۳.....	حج در ایران بعد از اسلام تا سقوط ایلخانان

فصل دوم: حج و سیاست در ایران از سقوط ایلخانان تا پایان تیموریان

۴۷.....	مقدمه
---------	-------

۴۷.....	اوضاع سیاسی ایران از سقوط ایلخانان تا تیموریان
۴۷.....	عصر فترت (حکومت‌های محلی)
۵۰.....	آل چویان
۵۱.....	جلایریان
۵۴.....	آل مظفر
۵۶.....	آل کرت
۵۸.....	ملوک هرمز
۵۹.....	تیموریان و ترکمانان
۶۲.....	ابعاد و اهمیت حج برای حکومت‌ها
۶۲.....	کسب مشروعیت
۶۴.....	خبررسانی
۶۵.....	حفظ جان و امان یافتن از حاکمان
۶۷.....	تبعید
۶۹.....	فرار از دسیسه‌های درباری
۷۲.....	کناره‌گیری از امور دیوانی
۷۵.....	کارکرد اقتصادی
۷۹.....	مناصب و القاب مرتبط با حج در ایران بعد از سقوط ایلخانان تا پایان تیموریان
۷۹.....	امیرالحاج
۸۴.....	القاب و عناوین مرتبط با حج

فصل سوم: اقدامات حاکمان در زمینه حج

۸۷.....	اصلاح راه‌ها و تأمین امنیت آنها و ارسال کاروان حج
۹۶.....	فرستادن محمل
۹۹.....	ارسال جامه کعبه
۱۱۵.....	ارسال اوقاف و نذورات به مکه

فصل چهارم: حج و تحولات مذهبی قرون هشتم و نهم هجری (با تأکید بر رابطه حج و تصوف)

- نگاهی به فضای مذهبی ایران در قرون هشتم و نهم هجری ۱۲۱
- رویکرد جریان‌های مختلف مذهبی به حج ۱۲۷
- حج و تصوف ۱۳۰
- حج‌گزاری عرفا و صوفیان ۱۳۱
- حج، سلوک و مقصد صوفی ۱۳۶
- سفر برای یافتن قطب ۱۳۸
- دیدار با مشایخ و بزرگان و پراکندن طریقت ۱۴۰
- آداب و طریقه حج‌گزاری صوفیان و عرفا ۱۴۲
- نمونه حج‌گزاری صوفیان ۱۴۶
- سفر حج جامی ۱۴۶
- رویدادهای سفر حج جامی ۱۵۳

فصل پنجم: راه‌ها و کاروان‌های حج

- درآمد ۱۶۳
- مهم‌ترین راه‌ها و منازل حج ۱۶۵
- راه عراق به حجاز ۱۶۶
- راه شام ۱۶۷
- کاروان‌های حج ۱۶۹
- مشکلات و موانع سفر حج ۱۷۶

فصل ششم: تجلی حج در فرهنگ، هنر و ادبیات

- مقدمه ۱۸۳
- مراسم و آیین‌های مربوط به حج ۱۸۳
- کارکردهای علمی و آموزشی حج ۱۸۸

- جلوه‌های حج در هنر دوره تیموری ۱۹۱
- حج در متون ادبی ۱۹۲

پیوست‌ها

- پیوست شماره ۱: درباره فقه حج و عمره ۲۰۱
- پیوست شماره ۲: احکام و فرامین مربوط به حج ۲۰۳
- کتابنامه ۲۲۷

دیباچه

از زمان ورود اسلام به ایران، فریضه حج، به اقتضای نظام‌های حاکمیتی، همواره با فراز و فرودهای خاصی انجام می‌گرفت.

ایلخانان از همان آغاز مسلمانی خود، اقدامات مهمی برای اعزام کاروان‌های زیارتی و بهره‌برداری سیاسی و اجتماعی از این امر، انجام دادند. اما با انقراض حکومت آنها و ایجاد دوره جدیدی از تجزیه سیاسی در ایران، شکل برگزاری فریضه حج تغییر کرد و از میزان توجه حکومت‌های اسلامی شرق به اعزام کاروان‌های حج کاسته شد.

با تشکیل حکومت تیموری، بار دیگر به بهره‌برداری سیاسی، اجتماعی و اقتصادی از حج، توجه شد و اجتماع حج، صحنه نبرد و برتری‌جویی فرمانروایان تیموری با سلاطین مملوک و سپس عثمانی گردید. این وضع بر مسائل مرتبط با حج نیز اثرگذار بود.

پژوهش حاضر درباره مسائل مربوط به حج، از زمان سقوط حکومت ایلخانی تا پایان دوره تیموری است که سرکار خانم «مهناز موسوی مقدم تربتی» آن را به عنوان پایان‌نامه کارشناسی ارشد در دانشگاه فردوسی مشهد، با درجه عالی، دفاع کرده و سپس برای چاپ به پژوهشکده حج و زیارت ارائه کرده است که پس از ارزیابی و

اصلاحات به زیور طبع آراسته و در اختیار خوانندگان و علاقمندان قرار می‌گیرد. امید است نشر آن زمینه کارهای جدید در حوزه حج و زیارت را فراهم نماید.

انه ولی التوفیق

پژوهشکده حج و زیارت

گروه تاریخ و سیره

مقدمه

هر سال گروه زیادی از مسلمانان، از فاصله‌های دور، برای گزاردن حج، عازم مکه می‌شوند و زیارت خانه خدا را نقطه اوج زندگی خود می‌دانند. حاکمان مسلمان نیز همواره می‌کوشند که فریضه حج و اعزام کاروان‌های زیارتی، هر سال، هرچه باشکوه‌تر برگزار شود؛ به همین سبب حضور در حرمین حجاز، به‌ویژه مکه، از همان قرون نخستین اسلامی، به یکی از عرصه‌های مهم رقابت و برتری‌جویی سیاسی، برای حاکمان مسلمان تبدیل شد.

تا پیش از انقراض خلافت عباسی، اداره حرمین، در اختیار دستگاه خلافت بود که حاکمان ایران نیز در تعامل دوستانه با خلفا امکان حضور در این صحنه را می‌یافتند. اما با هجوم مغولان به ایران و براندازی خلافت عباسی در بغداد و محوریت‌یافتن پادشاهان مسلمان، در صحنه سیاسی جهان اسلام، نوعی رقابت آشکار و پنهان در این زمینه درگرفت. در این میان ممالیک مصر و شام، به‌دلیل در اختیار داشتن بازماندگان خلفای عباسی و نیز برخورداری از اقتدار بیشتر که در تقابل با مغولان و صلیبیان جلوه یافته بود، عملاً به‌عنوان حامیان حرمین مطرح شدند.

ایلخانان ایران، پس از رسمی کردن دین اسلام در دهه‌های پایانی حکومت خویش، کوشیدند وارد عرصه رقابت برای حضور در حجاز و امور حج شوند. آنان با بهره‌گیری

از تأثیرات سیاسی و اجتماعی فریضه حج، توانستند علاوه بر نشان دادن مسلمانی خود، خاطره تلخ حمله مغول و قرار گرفتن آن‌ها در برابر جهان اسلام را از ذهن مسلمانان بزدایند و تجارت را که برای مغولان بسیار اهمیت داشت، از همین راه رونق بخشند. آنان همچنین توانستند در مقابل مملوکان که جلوی پیشروی مغولان را گرفته بودند و بر آنها برتری نظامی داشتند، از این طریق عرض‌اندام کنند؛ به همین دلیل هر سال کاروان‌های زیادی را به مکه اعزام می‌کردند و در امر حج و حاجیان تلاش ویژه‌ای در دوره ایلخانان انجام شد.

در دوره فترت پس از سقوط حکومت ایلخانی، به علت آشوب‌های زمان و آشفتگی اوضاع، به موازات دیگر امور اجتماعی، به برگزاری فریضه حج نیز کم‌توجهی شد و حکومت‌های جدید، نتوانستند در این زمینه چندان فعالیت کنند. با ظهور تیموریان، این روند تغییر کرد و تیموریان مدعی خلافت و خواستار ریاست حج بودند. به همین سبب اقدامات بسیاری در این زمینه انجام دادند.

بجاست از تلاش پژوهشکده حج و زیارت به‌ویژه از مدیر محترم گروه تاریخ جناب دکتر محمد مهدی فقیه جلالی بحرالعلوم و نیز از آقای سید محمود سامانی که به کوشش وی، برخی کاستی‌های پایان‌نامه اصلاح و همچنین قسمت‌هایی تلخیص و ارجاعات درون‌متنی به پاورقی و هماهنگ‌سازی آنها انجام شد، قدردانی شود.

کلیات پژوهش

۱. اهمیت و ضرورت پژوهش

با توجه به اهمیتی که فریضه حج در مشروعیت بخشی به حکومت های اسلامی داشته است، حکومت ها می کوشیدند هر سال کاروان های زیادی را به حج اعزام کنند و راه ها را اصلاح و امنیت آن را تأمین کنند. بناها، چاه ها و چشمه های بین راه را بازسازی کنند. به اهل مکه، صدقه و نذورات، و به حرمین شریفین موقوفات بپردازند. بنابراین تشریح امر حج در این دوره خاص، مسئله قابل توجهی می نماید. همچنین با توجه به اینکه مسئله حج در ایران اهمیت زیادی داشته و تاکنون تحقیقی در این زمینه انجام نشده است، ضرورت پژوهش را دوچندان می کند.

۲. پرسش های پژوهش

در این پژوهش با بررسی چگونگی برگزاری حج و مسائل مربوط به آن، سعی شده است به پرسش های زیر پاسخ داده شود:

الف) عملکرد حکومت های قرن هشتم هجری و تیموریان در زمینه حج چگونه بوده است؟

ب) اهتمام به حج تا چه اندازه در مشروعیت سیاسی و کسب منافع اقتصادی و

اجتماعی حکومت‌ها مؤثر بوده است؟

ج) مناسبات حکومت‌های مستقر در ایران با سایر حکومت‌ها، همچون ممالیک، چه تأثیری بر مسئله حج داشته است؟

د) تشکیلات و امور اجرایی حج چگونه بوده است؟

ه) چه موانعی در امر برگزاری فریضه حج وجود داشته است؟

۳. فرضیه‌های پژوهش

برای پرسش‌های فوق این فرضیه‌ها در نظر گرفته شده است:

الف) به سبب آشفتگی اوضاع و درگیری مداوم حکومت‌های دوره فترت، توجه کافی به امر حج نمی‌شد و مشکلات بسیاری در این زمینه وجود داشت. اما با ظهور تیمور در سده نهم که خود را ناجی دین اسلام می‌نامید و جنگ‌هایش را تحت عنوان جهاد انجام می‌داد، این روند تغییر کرد؛ تیموریان به امر حج توجه خاصی داشتند و کوشیدند در حرمین شریفین جایگاه و نفوذ ویژه‌ای به دست آورند.

ب) گرچه تمام حکومت‌های دوره مورد بحث، کوشیدند از منافع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حج بهره‌برداری کنند، اما تیموریان در مقایسه با حکومت‌های معاصر خود، همچون ممالیک و عثمانی، عملکرد ضعیف‌تری داشتند.

ج) در دوره فترت پس از سقوط ایلخانی، حکومت‌های ایران با به رسمیت شناختن خلافت عباسی در قاهره و ایجاد ارتباط خوب با مملوکان، توانستند در مقاطعی کاروان‌های زیارتی را به همراه محمل، به مکه اعزام کنند. اما در دوره تیموریان، به دلیل حمله تیمور به سرزمین ممالیک، روابط خصمانه شد و ممالیک برای حضور و نفوذ تیموریان در حرمین، کارشکنی‌های بسیاری کردند.

د) در ایران اقدامات چندانی در زمینه تأمین امنیت و اصلاح راه‌ها انجام نشد و تشکیلاتی مخصوص حج، همانند آنچه در حکومت‌های همسایه، همچون ممالیک و

عثمانی، مرسوم بود، وجود نداشت.

ها) جنگ‌های مداوم و لشکرکشی‌های پرشمار در دوره فترت و نابسامانی اجتماعی و ناامنی راه‌ها، از موانع برگزاری فریضه حج بود. با توجه به آرامش نسبی که حکومت تیموری در ایران پدید آورد، این موانع کمتر و در مواقعی کاملاً برطرف شد.

۴. روش تحقیق

در این پژوهش سعی شده با جمع‌آوری اطلاعات از منابع مرتبط با موضوع، و از اسناد و مکاتبات تاریخی، و جمع‌بندی و تجزیه و تحلیل آن‌ها به روش کتابخانه‌ای، پاسخی مستدل و مستند به سؤالات بالا داده شود.

۵. پیشینه پژوهش

شایان ذکر است که گرچه درباره حج در دوره ایلخانی تاکنون دو مقاله به چاپ رسیده، اما پژوهش مستقلی در این موضوع انجام نشده است. در کتاب‌ها و مقالات مربوط به حکومت‌های مذکور نیز اشاره‌ای به بحث حج و استفاده این حکومت‌ها از فریضه حج نشده است. تنها در کتاب «راه حج»، نوشته «رسول جعفریان»، که مدتی پس از شروع این پژوهش منتشر شد، به برخی از عملکردهای حکومت‌های مورد بحث در زمینه اصلاح راه حج و ارسال کاروان، اشاره مختصری شده است. این کتاب شامل دو بخش است: بخش اول کلیات که شامل شرحی از راه‌های حج و متونی است که در این زمینه در کتب قدیمی وارد شده است و بخش دوم سفرنامه‌ها و راه حج است که شرحی درباره سفرنامه‌های مشهور داده شده و توضیحات آن‌ها درباره راه‌ها ارائه شده است.

گفتنی است که در پایان کتاب، ۳۸ نقشه رنگی، مربوط به راهی که هریک از این مسافران پیموده‌اند، با تعیین مسیر رفت و برگشت با دو رنگ متفاوت چاپ شده است

که در این رساله نیز از آنها استفاده شده است. مشکل عمده در این تحقیق پراکندگی و اختصارنویسی منابع تاریخی ایران در مقایسه با منابع عربی مصر و شام بوده است. از این رو برای دستیابی به تصویر و تحلیلی روشن از موضوع، این دو دسته منابع، به صورت تطبیقی بررسی شده‌اند.

۶. ساختار پژوهش

این تحقیق شامل مقدمه، کلیات و شش فصل است. اگرچه هدف این کتاب، بررسی وضعیت حج در دوره پس از سقوط ایلخانان در تاریخ ایران است، اما برای آشنایی مخاطبان با سابقه موضوع و نیز برای نشان دادن اهمیت حج در تاریخ اسلام و ایران پس از اسلام تا سقوط ایلخانان، فصل یکم، با عنوان «نگاهی به گذشته» تنظیم شده است.

در فصل دوم، به مسئله حج و سیاست در ایران، از سقوط ایلخانان تا پایان حکومت تیموریان پرداخته شده است. در این فصل پس از معرفی مهم‌ترین حکومت‌های ایران در این دوره، از اهمیت حج و منافع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آن نیز، برای این حکومت‌ها سخن گفته شده است.

در فصل سوم درباره تدارک مقدماتی چون امنیت راه‌ها و نظارت بر امور مربوط به حج، همچون ارسال کاروان، محمل و جامه کعبه، و اعطای نذورات و اوقاف به مکه، سخن به میان آمده است.

در فصل چهارم، موضوع حج و تحولات مذهبی در قرون هشتم و نهم هجری بررسی شده است. با توجه به اینکه دوره فترت، بین مرگ ابوسعید ایلخانی تا پایان حکومت تیموریان، از نظر تحولات مذهبی در ایران، بسیار حائز اهمیت است، در این فصل به بیان این تحولات و دیدگاه‌های جریان‌های مذهبی درباره حج، پرداخته شده است. در پایان این فصل، سفر حج جامی را که نمونه‌ای از سفر حج عارفان و صوفیان

و نیز تنها سفرنامه حج موجود از دوره تیموریان است، آورده شده است. فصل پنجم درباره راه‌ها و کاروان‌های حج آن دوران است؛ چرا که در آن روزگاران برای سفر حج می‌بایست دشواری‌ها و محرومیت‌های زیادی را تحمل می‌کردند و فرسنگ‌ها راه می‌پیمودند.

فصل ششم درباره جلوه‌های حج در فرهنگ، هنر و ادبیات دوره مذکور است. در این فصل، درباره مراسم و آیین‌های حج، و نمودهای آن در فرهنگ و هنر ایران سخن به میان آمده است. همچنین برخی از اشعار شاعران آن دوران که مرتبط با حج بوده، آورده شده است.

۷. منابع پژوهش

منابع مورد استفاده در این پژوهش را می‌توان به‌طور کلی به صورت زیر تقسیم‌بندی نمود:

الف) تاریخ‌های عمومی: تاریخ «روضه‌الصفاء» اثر میرمحمدسیدبرهان‌الدین خاوندشاه، از جمله تاریخ‌های عمومی است که برای فهم رویدادهای قرن هشتم و نهم هجری قمری بسیار مفید است. این کتاب در هفت مجلد نوشته شده و جلدهای ۵، ۶ و ۷ آن از سقوط ایلخانان تا به قدرت رسیدن شاه اسماعیل صفوی را شامل می‌شود. تاریخ «حیب‌السیر فی اخبار افراد البشر» نیز که مشتمل بر حوادث عالم، از ابتدا تا سال ۹۳۰ ه‍.ق است، از منابع استفاده شده در این پژوهش است.

منبع دیگر، «مجمعل فصیحی» نوشته احمدبن محمد فصیحی خوافی است که آن را به شیوه سال‌شمار نوشته است. در خصوص حوادث سیاسی قرن هشتم و نهم هجری، این کتاب بسیار ارزشمند است.

تاریخ عمومی دیگر، «مجمع‌التواریخ» و بخش چاپ شده آن، یعنی «زبدة‌التواریخ» است که حافظ ابرو در سال ۸۲۸ ه‍.ق آن را به نام بایسنقر میرزا، فرزند شاه‌رشد

تیموری، تألیف کرده است.

«خلد برین»، تألیف محمد یوسف واله اصفهانی نیز در عصر صفوی نگاشته شده و روضه‌های ششم و هفتم آن مربوط به دوره تیموریان و ترکمانان است. منبع دیگر، «منتخب‌التواریخ معینی»، اثر معین‌الدین نطنزی، مورخ و شاعر سده هشتم و نهم است. این کتاب در ابتدا به نام میرزا اسکندر، پسر عمرشایخ نوشته شد و نگارش آن در ۸۱۶ ه.ق به پایان رسید. وقایع این اثر مربوط به زمان پس از مرگ تیمور است که در آن، مختصر اشاره‌ای هم به امر حج و مسائل مرتبط با آن، شده است.

ب) تاریخ‌های سلسله‌ای و دوره‌ای: از مهم‌ترین تاریخ‌های سلسله‌ای که در این پژوهش استفاده شده، «ظفرنامه شامی» و «ظفرنامه یزدی» است. شامی به درخواست تیمور از سال ۸۰۴ ه.ق به ثبت جهانگشایی‌های او پرداخته و درباره مورخان دیگر نیز که از تیمور و فتوحات او نوشته‌اند، تاریخ درست و دقیق‌تری به دست می‌دهد. شرف‌الدین یزدی نیز کتاب ظفرنامه را به دستور ابراهیم میرزا در سال ۸۲۸ ه.ق نوشت. او بنا به درخواست ابراهیم میرزا، تمامی جزئیات سفرهای تیمور، همچون تعیین راه‌ها، بیان مقادیر و مسافت‌های شهرها را شرح داده است. این کتاب حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره اوضاع شهرها، جغرافیای سرزمین‌های متصرفی، وضعیت قلعه‌ها و شهرهای مختلف است.

«مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین»، اثر کمال‌الدین عبدالرزاق سمرقندی نیز از دیگر کتاب‌هایی هستند که به شرح برهه و دوره پایانی عصر ایلخانی تا بخشی از دوره تیموری پرداخته‌اند. مطلع‌السعدین، ذیل جامع‌التواریخ حافظ ابرو نگاشته شده و وقایع تاریخی آن از سال ۷۰۴ ه.ق، یعنی تولد سلطان ابوسعید ایلخانی، آغاز و با رویدادهای مربوط به عصر سلطان ابوسعید تیموری در سال ۸۷۵ ه.ق، پایان می‌یابد. این کتاب در دو مجلد است: جلد اول با وفات تیمور به سال ۸۰۷ ه.ق خاتمه می‌یابد و جلد دوم از دنباله وقایع سال ۸۰۷ ه.ق، یعنی از جلوس شاهرخ تا قسمتی از سلطنت حسین میرزا

بایقرا را شامل می‌شود. مطالب جلد دوم این کتاب از مشاهدات، مسموعات و تحقیقات خود مؤلف است که در بسیاری از حوادث نیز شرکت داشته و از همین جهت نیز مهم است.

کتاب «احسن التواریخ» حسن بیگ روملو شامل تاریخ ایران و برخی مناطق مجاور، از جمله عثمانی، ماوراءالنهر و ترکستان از سال ۸۰۷ تا سال ۹۸۵ ه.ق است. این کتاب وقایع تاریخی را از آغاز پادشاهی شاهرخ در سال ۸۰۷ ه.ق آغاز می‌کند و به شرح حکومت‌های تیموریان، عثمانیان، ترکمانان، صفویان و ازبکان تا سال ۹۸۵ ه.ق می‌پردازد.

علاوه بر کتاب‌های فوق، کتاب «عالم‌آرای امینی»، تألیف روزبهان خنجی که یکی از منابع مهم دوره آق‌قویونلوهاست و کتاب «تاریخ دیار بکر» نوشته ابوبکر طهرانی که تنها کتاب مستقل درباره ترکمانان است نیز، جزو منابع این رساله بوده است.

ج) تاریخ‌های محلی: از تاریخ‌های محلی این دوره می‌توان به تواریخ مصر و مکه اشاره کرد؛ کتاب «النجوم الزاهره فی ملوک مصر و قاهره»، اثر ابن تغری، درباره تاریخ مصر است. این کتاب از فتح مصر و فرمانروایی عمروعاص در سال ۲۰ ه.ق آغاز شده و تا رخدادهای سال ۸۷۲ ه.ق، یعنی دوران سلطنت ملک اشرف قایتبای محمودی را دربردارد. این کتاب در زمینه حکومت والیان، خلفا و سلاطین مصر تألیف شده و در آن، وقایع مربوط به دوران حکومت هر فرمانروا و رخدادهای آن عهد، چه مربوط به مصر و چه دیگر نواحی جهان اسلام، آمده است. در ابتدای هر سال نیز اخبار حج آمده است.

دیگر تاریخ مصر، با نام «السلوک فی معرفة دول الملوک» نوشته تقی‌الدین احمد مقریزی (۷۶۶-۸۴۵ ه.ق)، مورخ نامدار مصری است. او در این اثر به شرح رخدادهای سال‌های ۵۵۷ تا ۸۴۴ ه.ق پرداخته است. در این کتاب نیز می‌توان اطلاعات ارزنده‌ای درباره حج‌گزاری ایرانیان و مناسبات حکومت‌های ایران با ممالیک، به دست آورد.

«اتحاف الوری باخبار ام‌القری» کهن‌ترین کتاب سال‌شمار تاریخ مکه، اثر تقی‌الدین محمد بن فهد هاشمی مکی است. وی رخدادهای مکه را از سال نخست هجری تا سال ۸۸۵ ه‍.ق که سال وفاتش بود، آورده است. پس از وی، عمر بن نجم بن فهد، وقایع کتاب را تا سال ۹۲۲ ه‍.ق ادامه داده است.

«اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار»، اثر محمد بن عبدالله بن احمد ازرقی و کتاب «شفا الغرام باخبار البلد الحرام» نیز از منابع این پژوهش بوده‌اند که اطلاعات مفیدی درباره پیشینه حج و تاریخ مکه به دست می‌دهد.

کتاب «مفاهمة الخلآن فی حوادث الزمان» نوشته ابن طولون، نیز درباره حوادث مصر و سوریه در سال‌های ۸۸۴ تا ۹۲۶ ه‍.ق است و همچنین مطالب مفیدی درباره حج‌گزاری ایرانیان ارائه کرده است.

از تواریخ محلی فارسی، می‌توان به «مقصد الاقبال سلطانیه و مرصد الآمال خاقانیه»، تألیف سید اصیل‌الدین عبدالله واعظ و «روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات»، اثر معین‌الدین محمد زمچی اسفرازی اشاره کرد که هر دو به تاریخ هرات پرداخته‌اند.

کتاب اول در زمان سلطنت سلطان ابوسعید گورکانی و به نام وی تألیف شده است. در این کتاب شرح احوال و تاریخچه زندگانی و سال‌های ولادت و وفیات و مزارات ۲۰۹ تن از رجال نامدار هرات ذکر شده است.

کتاب اسفرازی نیز که از استادان نامدار مدرسه هرات بوده، دنباله «تاریخ‌نامه هرات»، اثر سیفی هروی است و وقایع را تا سال ۸۷۵ ه‍.ق ذکر کرده است. وی برای نخستین بار در سال ۸۹۷ ه‍.ق، به تألیف این کتاب پرداخت و پس از دو سال، یعنی در سال ۸۹۹ ه‍.ق آن را به پایان رساند و سپس تا مدت پانزده سال (۹۱۵ ه‍.ق) مرتباً مطالبی بر آن می‌افزود.

این دو کتاب، گاه اطلاعات دقیق‌تر و جزئی‌تری درباره مسائل مرتبط با حج در اختیار خواننده می‌گذارند.

د) **کتاب رجال و شرح حال نویسی:** «تذکره الشعراء»، اثر دولت‌شاه بن علاءالدوله سمرقندی. وی از امیرزادگان و رجال خراسان بود که اثر وی به نام امیر علیشیرنویسی تألیف شده است. سمرقندی در اثرش به زندگی نامه ۱۳۵ تن از مشاهیر شعرای ایران پرداخته است.

«مقامات جامی»، اثر نظام‌الدین عبدالواسع نظامی، درباره شرح حال عبدالرحمان جامی است و از سفر حج وی نیز شرح کاملی داده است.

کتاب «نفحات الانس من حضرات القدس»، تألیف عبدالرحمان جامی، «مجالس النفاثس»، اثر امیر علیشیرنویسی، «رشحات عین الحیات»، مولانا علی بن واعظ کاشفی و «روضه الریاحین»، اثر درویش علی بوزجانی، از دیگر کتاب‌هایی هستند که اطلاعات کامل‌تری درباره حج‌گزاری افراد و رویدادهای سفر حج به دست می‌دهند.

ه) **منشآت و مکاتبات:** این دسته از منابع که شامل مجموعه نامه‌های دیوانی، درباری، نظامی و حتی دوستانه و عارفانه‌اند، حاوی اطلاعات ارزشمندی از اوضاع اجتماعی‌اند. یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایی که در این پژوهش از آن استفاده شده، «منشآت الانشاء»، اثر ابوالقاسم شهاب‌الدین احمد خوافی، از منشیان دربار سلطان حسین بایقراست. وی منشآت استادش، نظام‌الدین عبدالواسع نظامی را که مدت‌ها ریاست دیوان ترسل چند پادشاه و شاهزاده عهد تیموری را بر عهده داشته، به خواسته امیربیک، تدوین کرده و نامش را «منشأ الانشاء» گذاشته است. این کتاب که منعکس‌کننده بسیاری از مسائل اجتماعی و سیاسی این دوره است، درباره حج نیز نکات بسیار مهمی آورده است.

«فرائد غیائی»، اثر جلال‌الدین یوسف اهل که وی از منشیان و ادیبان قرن نهم هجری بود و در خراسان سکونت داشت. در مجموعه فرائد غیائی مراسلاتی به قلم دوپست نویسنده که در بلاد مختلف و قرون متفاوت می‌زیسته‌اند، گرد آمده است. این کتاب حاوی بیش از ۶۵۰ نامه دیوانی و درباری، دوستانه و عارفانه از دانشمندان،

فرمانروایان، وزیران، امیران و شاعران سده دوم تا هشتم هجری است و اطلاعات بسیار مفیدی درباره حج به ما می‌دهد. گفتنی است که این اثر، به نام شاهرخ میرزا گردآوری شده و به خواجه غیاث‌الدین، وزیر شاهرخ، تقدیم شده است. کتاب «ریاض‌الانشاء»، تألیف خواجه محمود گوان، معروف به صدرجهان نیز، از همین دسته از منابع است که در این رساله از آن استفاده شده است.

و) کتب جغرافیایی: راه حج در ادبیات جغرافیایی جهان اسلام بسیار اهمیت دارد و کتاب‌های ویژه‌ای از قرن سوم به بعد در این باره نوشته شده است. علاوه بر این، در تمام کتب جغرافیایی نیز به راه‌های حج توجه شده است و به شرح مسیر و منازل راه مکه پرداخته‌اند.

«جغرافیای تاریخی» حافظ ابرو از این دسته منابع است. هنگامی که یک کتاب جغرافیایی به زبان عربی به دست شاهرخ رسید، از حافظ ابرو خواست آن را به فارسی برگرداند. حافظ پذیرفت، اما به کمک منابع دیگر و دیده‌های خود، آن را کامل کرد. این کتاب در دو جلد نوشته شده است. جلد نخست، مقدمه‌ای درباره جغرافیا و مقدمه‌ای هم درباره شکل زمین، اقلیم، دریاها، دریاچه‌ها، رودها و کوه‌ها دارد. سپس سرزمین‌ها و شهرهای آباد شمال آفریقا تا کرمان در ایران را معرفی کرده که بخشی از متصرفات عظیم تیمور است. جلد دیگر درباره خراسان بزرگ است و به معرفی شهرهایی مانند نیشابور، مرو، بلخ، بیهق، طوس و هرات می‌پردازد. «نزهةالقلوب» نیز از منابع جغرافیایی است که حمدالله مستوفی آن را در سال ۷۴۰ ه‍.ق تألیف کرده است. باوجود اینکه کتاب در جغرافیای ایران تألیف شده، اما در ابتدای آن به بیان جغرافیای مکه و مدینه پرداخته و راه‌ها و منازل حج را ثبت کرده است. مستوفی همچنین مسافت تمام شهرهای ایران تا مکه را بر مقیاس فرسنگ ذکر کرده است.

از کتاب‌های جغرافیایی عربی نیز در این پژوهش استفاده شده است که از آن میان، می‌توان کتاب «المناسک و اماکن طرق الحج و معالم الجزیره»، اثر ابواسحاق الحرّبی در

قرن سوم را نام برد. در این کتاب، راه‌ها و منازل حج به صورت کامل آورده شده است. (ز) **متون فقهی - مذهبی:** کتاب‌های «نفایس الفنون فی عرایس العیون» شمس‌الدین آملی و «لمعة دمشقیه» ابن‌مکی، معروف به شهید اول، شامل مباحث فقهی درباره حج هستند. باب نهم از کتاب «سلوک الملوک» فضل‌الله روزبهان خنجی نیز درباره حج است. او در این باب علاوه بر بیان مسائل فقهی حج، به بیان رابطه حج و حکومت و وظایف حاکمان درباره حج، پرداخته است.

(ح) **دیوان‌های اشعار:** این مجموعه از منابع، با به تصویر کشیدن اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عصر خود به صورت منظوم، اطلاعات تاریخی با ارزشی به دست می‌دهند. از آن جمله می‌توان به دیوان اشعار اوحدی اصفهانی و دیوان اشعار سلمان ساوجی، دیوان حافظ، دیوان اشعار شاه نعمت‌الله ولی و منظومه‌ها و دیوان اشعار عبدالرحمان جامی اشاره کرد.

